

۱۷/۱۱/۱۱
۱۷/۱۱/۱۱

بیتنا

بیتنا، حاضر در تاریخ
۲۸/۳/۸۷ با نمره یکم و دوم
اصناف عالی معارف
سیلو

بسم الله الرحمن الرحيم

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته تاریخ

عنوان

زندگی سیاسی میرزا علی اصغر خان اتابک
(امین السلطان)

استاد راهنما

جناب آقای دکتر رضا شعبانی

استاد مشاور

جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

محقق

سعید کریمی

بهار ۸۷

۱۱۱۰۹۹

کتابخانه ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید بهشتی

۱۳۸۷ / ۱۰ / ۴

تقدیم به پدر و مادرم

در انجام هر کار تحقیقی و پژوهشی بدون استاد و راهنما هیچ پیشرفتی ممکن نیست.

اینجانب در تهیه این پژوهش از محضر پرفیض استادان ارجمندی بهره‌مند شده‌ام، که بر خود لازم می‌دانم از آنان تقدیر و تشکر نمایم. در این زمینه از زحمات جناب آقای دکتر شعبانی که به عنوان استاد راهنما و همچنین جناب آقای دکتر مصدق که به عنوان استاد مشاور کمک‌های فراوانی در تهیه این پایان‌نامه به اینجانب نموده‌اند و با صبر و حوصله پشتیبان بنده بوده و نکات مهمی را به بنده گوشزد کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نمایم. در پایان از تمام عزیزانی که در تمام مراحل این رساله، بنده را یاری نموده‌اند سپاسگذاری می‌نمایم.

فهرست عناوین

صفحه	عنوان
	چکیده به فارسی
۱	مقدمه
۶	بررسی و معرفی منابع و مأخذ
	فصل اول: خاندان و سال‌های اولیه‌ی زندگی امین‌السلطان
۹	۱- خاندان
۱۵	۲- تولد، تحصیلات و مشاغل اولیه
۱۷	۳- فرزندان
۱۸	۴- خصوصیات و ویژگی‌های اخلاقی امین‌السلطان
	فصل دوم: امین‌السلطان در عصر ناصرالدین شاه
۲۲	۱- اوضاع سیاسی - اقتصادی ایران و نقش امین‌السلطان در واگذاری امتیازات
۵۰	۲- قتل ناصرالدین شاه
	فصل سوم: اتابک در دوره‌ی سلطنت مظفرالدین شاه (۱۳۲۱-۱۳۱۳ ه.ق)
۵۸	۱- اوضاع سیاسی کشور، عزل اتابک
۶۵	۲- صدارت امین‌الدوله
۷۰	۳- صدارت مجدد اتابک و اوضاع سیاسی - اقتصادی ایران
	فصل چهارم: اتابک در دوران مشروطه
۹۰	۱- علل انتخاب اتابک و کابینه‌ی وی
۱۰۰	۲- مسائل و مشکلات اتابک در دوران ریاست وزرایی
۱۰۸	۳- ترور اتابک
۱۲۲	نتیجه‌گیری
۱۲۴	فهرست منابع و مأخذ
	پیوست اسناد مربوط به زندگی سیاسی اتابک

چکیده

در تحولات تاریخی، بررسی نقش شخصیت‌های تأثیرگذار دارای اهمیتی خاص می‌باشد، زیرا بررسی صحیح وقایع تاریخی هنگامی روی می‌دهد که اشخاصی که در آن حوادث دخیل بوده‌اند، به درستی شناخته شده و از اهداف و برنامه‌های آنان آگاهی لازم به دست آید یکی از این افراد تأثیرگذار در تاریخ معاصر ایران میرزا علی‌اصغرخان امین‌السلطان (اتابک اعظم) می‌باشد که قریب ۲۵ سال در بسیاری از وقایع روزگار خود نقش داشته است. وی در زمان ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه، صدراعظم و در دوره محمدعلی شاه، نخست‌وزیر بوده است.

موضوع رساله‌ی حاضر بررسی زندگی سیاسی اوست. نوع و روش این تحقیق، تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی می‌باشد، که در آن به بررسی و توصیف زندگی وی از آغاز تا ترور او پرداخته شده است.

مهمترین مطالبی که به عنوان یافته‌های رساله می‌توان از آن‌ها یاد کرد عبارتند از:

الف) نقش وی در مرگ اعتمادالسلطنه، که با توجه به تحقیقات انجام گرفته و توجه به این موضوع که اعتمادالسلطنه در هنگام مرگ مسن بوده و به بیماریهای گوناگونی مبتلا بوده است بنابراین نمی‌توان مرگ وی را توسط اتابک تایید نمود.

ب) رابطه با دولت‌های روس و انگلیس، که اتابک با هر دو دولت در ارتباط نزدیکی بوده ابتدا وی طرفدار سیاست انگلیسیها بود و تا امتیاز "رژي" این رویه را ادامه داد و سپس به سمت روسها تمایل یافت که تا پایان عمر طرفدار سیاست روسها در ایران بود.

ج) ترور ناصرالدین شاه، که در این زمینه نیز با توجه به مطالعات انجام شده اتابک نقشی در این ترور نداشته است.

د) واگذاری امتیازات به دول بیگانه، که اتابک در این زمینه سیاست موازنه مثبت را در پیش گرفته و به هریک از دول قدرتمند که امتیازی واگذار میکرد تحت فشار دیگری امتیازی نیز به آن یکی می‌داد.

ه) قتل امین‌السلطان (اتابک) که می‌توان گفت که این قتل توسط آزادیخواهان انجام گرفته و قاتل واقعی او "عباس آقا صراف تبریزی" می‌باشد.

واژگان کلیدی: امین‌السلطان (اتابک)، ناصرالدین شاه، امتیازات، روس، انگلیس

مقدمه

۱- بیان مسأله و اهداف تحقیق

یکی از افراد تأثیرگذار در تاریخ معاصر ایران، میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان (atabek اعظم) می‌باشد. وی در حدود سال ۱۲۷۴ ه. ق. در روزگار ناصرالدین شاه متولد شد. او در دوران زمامداری سه تن از پادشاهان قاجار یعنی ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه به عنوان صدراعظم و رئیس‌الوزراء مشغول به خدمت بوده و در جریانات مختلف جامعه خویش نقش مهمی داشته است. پدر میرزا علی‌اصغر خان اتابک یعنی آقا ابراهیم امین‌السلطان نیز از درباریان ناصرالدین شاه بود و یکی از متنفذین روزگار خود به شمار می‌رفته است. میرزا علی‌اصغر خان زیر دست پدر خود مشغول فعالیت شده و مشاغل و مناسب مهمی را در آن روزگار به دست آورده بود.

هنگامی که پدر امین‌السلطان فوت نمود، ناصرالدین شاه تمام مناسب و مشاغل پدرش را به وی سپرد و او نیز با کنار زدن رقبا و جلب محبت شاه توانست مدارج ترقی را در اندک مدتی بپیماید. او دارای هوش سرشار و زیرکی فراوانی بود و به خوبی می‌دانست که اعتماد دیگران را چگونه به خود جلب نماید و همین باعث موفقیت او در همه‌ی امور گردید. وی در زمانی بنابر نفوذی که انگلیسی‌ها در ایران داشتند، کاملاً به آن‌ها وابسته بود، سپس (بعد از واقعه‌ی رژی) کاملاً وابسته به روس‌ها گردید و تا آخر عمر این رویه را ادامه داد. بنابراین از جمله عوامل مهم ترقی و پیشرفت وی همین وابستگی او به این دو عامل خارجی بوده است. امتیازاتی که به دستگیری وی به این دو قدرت واگذار گردید و نقش امین‌السلطان در این واگذاری‌ها باعث گردید که وی در ایران چهره‌ای منفور پیدا کند.

نگارنده در این تحقیق به بررسی ابعاد مختلف زندگی سیاسی و اجتماعی وی پرداخته و نقش او را در جریانات سیاسی زمان خود مورد کنکاش قرار داده و در این بین گفته‌های منابع مختلف را درباره‌ی وی مورد بررسی قرار داده است. به طور کلی می‌توان گفت هدف اصلی که نویسنده در این رساله دنبال

نموده، روشن نمودن نقش و اهداف وی در واگذاری امتیازات و نقاط تاریک زندگی او به‌خصوص ترورش می‌باشد.

۲- پیشینه و ادبیات تحقیق

هرچند درباره‌ی تاریخ قاجار به‌ویژه روزگار ناصرالدین شاه تا محمدعلی شاه که محدوده‌ی زندگی اتابک بوده است، کتاب‌هایی انتشار یافته، اما هیچ فردی کتابی درباره‌ی زندگی سیاسی-اجتماعی وی که ابعاد مختلف زندگی او را مورد بررسی قرار داده باشد، منتشر نکرده است، و اگر کتابی در این خصوص انتشار یافته، بیشتر خاطرات افراد می‌باشند و یا اینکه به بررسی موضوعی پرداخته‌اند که امین‌السلطان در آن دخالت داشته است؛ هر چند مقالاتی درباره‌ی ترور وی که از جمله نقاط تاریک تاریخ معاصر ایران بوده به چاپ رسیده است.

در کتاب «رجال عصر ناصری» نوشته‌ی دوست‌علی خان معیرالممالک درباره‌ی زندگی اتابک از آغاز تا ترور وی مطالبی آمده است، هر چند معیرالممالک چون خود از درباریان بوده و ضمناً داماد اتابک به شمار می‌رفته، با دیدی مثبت به زندگی سیاسی او نگاه کرده و از ذکر بسیاری از وقایع و رخدادهای زمان وی خودداری کرده است. با این حال باید گفت که معیرالممالک اطلاعاتی از جزئیات زندگی اتابک به دست می‌دهد که در سایر منابع دیده نمی‌شود. ابوالفضل قاسمی طی مقالاتی که با عنوان «یکصد خاندان حکومت‌گر ایران» در مجله‌ی «وحید» انتشار می‌یافته، به نقد و بررسی خاندان و زندگی سیاسی اتابک پرداخته است. هرچند بیشتر مطالبی که وی ذکر نموده، قبلاً به صورت پراکنده در سایر کتاب‌ها موجود بوده و او مطلب تازه‌ای ارائه نداده است. ابراهیم صفایی نیز در جلد دوم کتاب «رهبران مشروطه» به بررسی زندگی او پرداخته، ولی در بسیاری از موارد هیچ‌گونه سندی ارائه نمی‌کند. تنها کتابی که با عنوان «زندگی سیاسی اتابک اعظم» منتشر شده، نوشته‌ی «محراب امیری» می‌باشد. امیری بیشتر مطالب کتاب خود را از کتاب «یکصد و پنجاه سال سلطنت در ایران» نوشته‌ی امیر گیلان‌شاه گرفته است که البته بسیاری از اطلاعات این کتاب اشتباه می‌باشد. هرچند امیری سعی نموده است که اطلاعاتی که درباره‌ی

اتابک ارائه می‌دهد با توجه به اسناد و مدارک کافی باشد. دیدگاه مؤلف نسبت به اتابک کاملاً مثبت بوده و هیچ یک از جنبه‌های منفی زندگی او را مورد بررسی قرار نداده است، اما با این وجود کتابی درخور تأمل می‌باشد. ابراهیم تیموری در کتاب‌های «تحریم تنباکو» و «عصر بی‌خبری» هرچند به زندگی سیاسی اتابک به صورت مستقیم نپرداخته، اما چون اتابک در واگذاری امتیازات به دول بیگانه نقشی کامل و پررنگ داشته، این منابع نیز می‌توانند به عنوان منابع تحقیقی مورد استفاده قرار بگیرند.

درباره‌ی ترور اتابک مقالات نسبتاً فراوانی به چاپ رسیده است که هر فرد از دیدگاه خود موضوع را مورد بررسی قرار داده است، برای مثال مقاله‌ای در مجله‌ی «یادگار» در سال ۱۳۲۵ ه. ش. به چاپ رسیده با عنوان «قاتل حقیقی میرزا علی‌اصغر خان اتابک» که در این مقاله با تجزیه و تحلیل چند منبع، مطالب جالب و درخور اعتنایی به چاپ رسانده است. همچنین می‌توان به مقاله‌ای که در مجله‌ی «سخن» سال ۱۳۴۴ ه. ش. با عنوان «تقی‌زاده درباره‌ی قتل اتابک سخن می‌گوید» اشاره کرد که تقی‌زاده به بررسی انجمن‌ها و نقش افراد در این ترور می‌پردازد، هرچند او به صراحت منکر نقش خود در این جریان می‌باشد، اما اطلاعات خوبی به دست می‌دهد.

۳- سؤالات تحقیق

در این پژوهش سؤالات فراوانی برای نویسنده وجود داشته که تلاش نموده تا جایی که ممکن می‌باشد به این سؤالات جواب کافی داده شود. سؤال اصلی که در این پژوهش وجود دارد این است که: اتابک که بود و چه نقشی در حوادث و رخداد‌های سیاسی و اجتماعی زمانه‌ی خود داشت؟ در کنار این سؤال اصلی، سؤالات فرعی برای نویسنده وجود داشت که مهمترین آن‌ها به شرح زیر می‌باشند:

۱- راز موفقیت و کامیابی اتابک با وجود سن کم و پایین بودن طبقه‌ی اجتماعی وی با توجه به اینکه از خاندان اشرافی دربار نبود، چه بوده است؟

۲- چرا اتابک در دوران زمامداری خود گاهی به سوی انگلیس و گاهی به سمت روسیه می‌رفته است؟

۳- نقش اتابک در ترور ناصرالدین شاه چه بود؟

۴- آیا اتابک در مرگ اعتمادالسلطنه و حکیم‌الملک، دو رقیب قدرتمند خود دست داشته است؟

۵- علت واگذاری امتیازات به دول بیگانه با توجه به نقش اتابک در این میان چه بود؟

۶- افکار و نیت اتابک در دوران پس از مشروطه چه بود؟ آیا وی آزادی‌خواه بود؟

۷- اتابک به دست چه کسانی ترور شد و چه افراد و احزابی در آن نقش داشتند؟

۸- قاتل واقعی اتابک که بود؟

۴- روش تحقیق

نوع و روش این پژوهش، تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است که در آن به توصیف خاندان و زندگی میرزا علی‌اصغر خان اتابک از ابتدای فعالیت‌های وی تا زمان ترور او پرداخته می‌شود. در اجرای این پژوهش از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است و اطلاعاتی که مورد نیاز بوده از کتاب‌ها، روزنامه‌ها، مجلات و اسناد موجود در مراکز اسناد، سازمان‌ها و کتابخانه‌ها گردآوری و سپس در زیرعنوان‌هایی تنظیم گردیده است.

۵- مشکلات تحقیق

محقق به هنگام این تحقیق با مشکلاتی مواجه بوده است. از مشکلات اصلی که در راه تحقیق وجود دارد ضد و نقیض‌گویی‌های است که در منابع مختلف درباره‌ی اتابک اعظم دیده می‌شود، به طوری که گاه به افراط و گاه به تفریط کشیده می‌شود. همچنین علی‌رغم سعی و تلاشی که خود نگارنده داشت، نتوانست هیچ‌کدام از اعضای خاندان اتابکی را یافته و با آن‌ها دیدار داشته باشد.

یکی دیگر از مشکلات تحقیق دست‌یابی به منابع بود که این منابع در مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی به صورت پراکنده وجود داشته که از جمله این مراکز باید به کتابخانه‌ی دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه شهید بهشتی، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه شهید بهشتی، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تربیت مدرس، کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، مؤسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر، مرکز اسناد انقلاب اسلامی و سازمان اسناد ملی ایران اشاره کرد.

مشکل دیگری که در راه این تحقیق وجود داشت، عدم دسترسی به روزنامه‌های مورد نیاز بود، هر چند خوشبختانه اکثر میکروفیلم این روزنامه‌ها در کتابخانه‌ی مجلس وجود داشت که مورد استفاده قرار گرفت.

معرفی و بررسی منابع

در معرفی و بررسی منابع در خصوص زندگی میرزا علی اصغر خان اتابک به طور کلی، منابع به دو

دسته تقسیم می‌شوند:

۱- منابعی که دوران اولیه‌ی زندگی اتابک مانند تولد، تحصیلات و فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی

آغازین وی را دربردارند، که البته این منابع به صورت بسیار مختصر و جزئی به این دوره از

زندگی اتابک پرداخته‌اند.

۲- دسته‌ی دوم منابعی هستند که در درباره‌ی فعالیت‌های اتابک از هنگام وزیراعظمی تا پایان

زندگی وی را دربرمی‌گیرند، که این منابع برخلاف دسته اول بسیار وسیع و مفصل می‌باشند.

در گروه اول می‌توان آثار اعتمادالسلطنه را نام برد. خاطرات اعتمادالسلطنه که درباره‌ی وقایع بیست

ساله‌ی ناصرالدین شاه (۱۳۱۳ - ۱۲۹۲ ه. ق) می‌باشد که در ضمن شرح حال وقایع روزمره و سیاسی -

اجتماعی آن روزگار نظرات خود را نیز درباره‌ی اتابک نوشته است. همچنین در صدرالتواریخ به صورت

مختصر به معرفی دوران ابتدایی و جوانی زندگی اتابک پرداخته است. از جمله سایر کتابهایی که در این

خصوص نوشته شده می‌توان به رجال عصر ناصری نوشته‌ی دوستعلی خان معیرالممالک اشاره کرد که به

ذکر مطالب قابل توجهی از زندگی اتابک پرداخته است.

اما منابع دسته‌ی دوم که بسیار متنوع می‌باشند، خود به چند گروه تقسیم می‌شوند:

گروه اول: این دسته از منابع شامل وقایع‌نامه‌ها و آثار همزمان، خاطرات سیاسی و مجموعه

یادداشت‌های روزانه می‌باشند. یکی از مهمترین این منابع تاریخ معاصر یا حیات یحیی می‌باشد که توسط

یحیی دولت‌آبادی نوشته شده است و ضمن گزارش وقایع، خاطرات خود را نیز به رشته تحریر درآورده

است. دولت‌آبادی این کتاب را در چهار جلد نوشته است. در جلد دوم به اوضاع داخلی و ویژگی‌های

سلطنت محمدعلی شاه، متمم قانون اساسی و غیره می‌پردازد. فصل‌ها آخر این جلد به بررسی اوضاع

داخلی و حرکت انجمنهای مختلف می‌پردازد. امین‌الدوله نیز یادداشتهایی از خود به جا گذارده که بعداً به

عنوان خاطرات سیاسی امین‌الدوله به چاپ رسیده است. امین‌الدوله چون رقیب اتابک اعظم بوده تا جایی که می‌توانسته علیه وی بدگویی کرده و از اقدامات مثبت اتابک ذکری ننموده است، ولی با این‌حال خاطرات سیاسی وی یکی از مهمترین منابع این دوره می‌باشد. تاریخ بیداری ایرانیان نوشته‌ی ناظم‌الاسلام کرمانی که در سه جلد به چاپ رسیده است، یکی از مهمترین منابع این دوره می‌باشد که مجلد اول آن تحت عنوان مقدمه مشتمل بر گزارشی از زندگی و شرح حال رجال برجسته‌ی معاصر مآلف و وقایع اواخر سلطنت ناصرالدین شاه می‌باشد. این کتاب دارای اسناد و مدارک فراوانی است که در سایر کتب دیده نمی‌شود. او در متن بسیاری از ماجراهای جنبش مشروطه قرار داشته و شاهد و ناظر حوادث و وقایع آن زمان بوده است. کتاب وی حاوی اخبار و اطلاعات دسته اولی می‌باشد. تاریخ مشروطه ایران نوشته احمد کسروی نیز از منابع معتبر و قابل استناد به شمار می‌رود. نویسنده خود در آن زمان در تبریز بوده و بیشتر مطالب خود را از سایر کاتب بویژه تاریخ بیداری ایرانیان نوشته ناظم‌الاسلام گرفته است. کسروی در کتاب خود به نقش اتابک در وقایع قبل و بعد از مشروطه پرداخته است. وی در کتابش کاملاً با دیدگاهی انتقادی به اتابک نگریسته است.

یکی دیگر از مهمترین منابع این دوره کتاب شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار در سه مجلد نوشته عبدا... مستوفی می‌باشد. وی به عنوان یکی از مقامات عالی رتبه‌ی وزارت مالیه مشغول خدمت بوده و با بسیاری از رجال مملکتی حشر و نشر داشته است. نویسنده در اثر خود ضمن شرح زندگانی اداری و خصوصی خود به تشریح اوضاع سیاسی - اجتماعی و به ویژه معرفی رجال حکومتی و جریان کارهای دولتی پرداخته است.

گروه دوم، مجلات و روزنامه‌ها می‌باشند. از جمله مهمترین این روزنامه‌ها می‌توان به روزنامه مذاکرات مجلس اشاره کرد که معتبرترین مأخذ در کارنامه مجلس اول و دوم می‌باشد. روزنامه‌های این عصر مانند روح‌القدس، حبل‌المتین، ندای وطن، صور اسرافیل و غیره مطالبی درباره اتابک اعظم به چاپ رسانده‌اند که حائز اهمیت ویژه‌ای می‌باشند.

مطالعات جدید

از جمله مطالعات جدید می‌توان به آثار ابراهیم صفایی اشاره کرد که یکی از این آثار، کتاب رهبران مشروطه در دو جلد می‌باشد. در این کتاب نویسنده با نثری روان و ساده به معرفی شخصیت‌های تأثیرگذار در مشروطه و وقایع پس از آن پرداخته است، از جمله این افراد اتابک اعظم می‌باشد که دومین رئیس‌الوزراء دوره مشروطه به شمار می‌رود و در مدت کوتاه ریاست وزرایی خود، نقش مهمی در وقایع آن دوره ایفا نموده است. هرچند ابراهیم صفایی در اغلب موارد، مأخذ اسناد را ذکر نکرده و همین امر از اهمیت آن می‌کاهد. وی در سایر آثارش مانند: اسناد سیاسی دوران قاجار و اسناد نویافته نیز مطالب و اسناد جدیدی درباره اتابک منتشر کرده است. و چون در این آثار خود، اسناد را منتشر کرده، مطالب مهمی درباره‌ی وقایع آن عصر دارد.

یکی دیگر از تحقیقات جدید، زندگی سیاسی اتابک اعظم نوشته مه‌راب امیری می‌باشد. در این کتاب که با رویکردی کاملاً مثبت به زندگی سیاسی اتابک نگریسته شده است، از ذکر جنبه‌های منفی زندگی وی خودداری شده و بیشتر مطالب کتاب را از کتاب یکصد و پنجاه سال سلطنت در ایران نوشته امیر گیلان‌شاه و همچنین رهبران مشروطه نوشته ابراهیم صفایی گرفته است. اما با توجه به تجزیه و تحلیل و بعضی سندهای جدید که در کتابش ذکر نموده باعث اهمیت این کتاب شده است.

فریدون آدمیت نیز در کتاب مجلس اول و بحران آزادی به مطالب قابل توجهی درباره اتابک پرداخته است. در این کتاب نویسنده با سبک و سیاق خاص خود و با استفاده از منابع به بررسی اقدامات مجلس اول و عملکرد نمایندگان در قبال مسائل روز و از جمله ریاست وزرایی اتابک پرداخته و به ارزشیابی این دوره همت گماشته است.

فصل اول

خاندان و سال‌های اولیه زندگی امین‌السلطان

۱- خاندان

میرزا علی اصغر خان فرزند آقا ابراهیم و نوهی زال بیگ می‌باشد. در مورد اجداد میرزا علی اصغر خان چندین روایت وجود دارد. اعتمادالسلطنه که معاصر با میرزا علی اصغر خان می‌باشد، در کتاب خود، خلسه، از زبان وی و در عالم رؤیا وی را این‌گونه معرفی می‌کند: «... اسمم علی اصغر، پدرم ابراهیم، جدم زال از ارامنه‌ی سلماس بود. خانواده‌ام در یکی از دهات آن ایالت زندگی می‌نمود ... و در کیش عیسوی راسخ. شهرت دادند که پدر زال از امرای گرجستان بوده و آقا محمد شاه پس از تصرف تفلیس او را با خود آورده اما ... این امر از حقیقت دور است و غلط مشهور، زال جدم در خانه‌ی میرزا گرگین خان ... خانه شاگرد شد. امیر سلیمان خان اعتضادالدوله قاجار ... او را بر حسب اتفاق در کوچه دید ... به او نظر داشت، فراشان آن امیر ... زال را از خانه‌ی میرزا گرگین خان به در بردند ... امیر سلیمان خان حکم کرد ارمنی بچه را ختنه کردند و به صورت مسلمان نمودند. ... در زمره‌ی غلامان خاص امیر شد. تا زنده بود پیرو دین مسیح بود اما به ناچار اظهار اسلام می‌کرد. پس به حکم ظاهر زنی مسلمه به او دادند و فرزندان آورد. ... پدرم ابراهیم می‌باشد که در خانه‌ی سلیمان خان ... سمت خانه شاگردی داشت. و عمم اسکندر آبدار حضرت ولیعهد در آذربایجان شد. پدرم که آن وقت معروف به ابراهیم کچل بود، شاگردی برادر اختیار کرد ...»^۱.

^۱ - محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، خلسه مشهور به خواب‌نامه، (تهران: توکا، ۱۳۵۷)، ص ۶۵.

میرزا علی خان امین‌الدوله نیز در خاطرات خود با تفاوت‌هایی جزئی، مطالب اعتمادالدوله را تأیید می‌کند.^۱ روایات دیگری در مورد اجداد میرزا علی‌اصغر خان وجود دارد که توسط دوست‌علی خان معیرالممالک و ابوالقاسم لاجینی به رشته‌ی تحریر درآمده است. دوست‌علی خان معیرالممالک که داماد میرزا علی‌اصغر خان می‌باشد در کتاب خود به نام «رجال عصر ناصری» و ابوالقاسم لاجینی در کتاب «یادداشت‌های عباس‌میرزا» مطالبی کاملاً متفاوت با اعتمادالدوله بیان می‌کنند.

معیرالممالک می‌نویسد: «زال خان و لاجین خان از سران طوایف گرجستان و صاحب قدرت و نفوذ بسیار بودند. در جنگ‌های ایران و روس این دو تن به پشتیبانی ایران برخاستند و زد و خوردها کردند ولی چون متأسفانه جنگ به نفع روس‌ها پایان یافت، زال خان و لاجین خان همه چیز خود را از دست دادند ... شاهزاده عباس‌میرزا تا زنده بود آنان را در سایه‌ی حمایت خود نگاه می‌داشت ... در دست‌خط‌های متعدد به فرزندش محمدمیرزا وصیت کرده که مبادا بازماندگان زال خان و لاجین خان ... فراموش می‌شوند. ... با وجود سفارش‌های عباس‌میرزا در دوران محمدشاه از پناهندگان گرجی توجیهی به عمل نیامد و رفته رفته روزگارشان به پریشانی انجامید ... یکی از اسلاف زال خان که در تهران به سختی روزگار می‌گذراند، آقا ابراهیم بود. وی در آغاز سلطنت ناصرالدین شاه به سمت شاگرد آبدار داخل آبدارخانه‌ی شاهی شد...»^۲.

ابوالقاسم لاجینی که خود از این خاندان می‌باشد عقیده دارد که «... گرگین خان را پسری دیگر به نام لاجین خان بوده است که پس از مرگ پدر خود با برادران توأم، علم مخالفت با روس‌ها را برافراشتند، مدت‌ها جنگیدند تا بالاخره به دستور شاه و اطمینان عباس‌میرزا محرمانه به ایران وارد شدند ... این مرد از نظر علاقه به عباس‌میرزا حاضر به مراجعت نشد، در ایران اعقاب او اینک لاجینی و اتابکی سکونت دارند

۳. «

۱- میرزا علی خان امین‌الدوله، خاطرات سیاسی امین‌الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائیان، (تهران: مؤسسه‌ی انتشارات امیرکبیر، ۲۵۳۵ شاهنشاهی)، ص ۲۵.

۲- دوست‌علی خان معیرالممالک، رجال عصر ناصری، (تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱)، ص ۴۳.

۳- ابوالقاسم لاجینی، یادداشت‌های عباس‌میرزا، (تهران: انتشارات ابوریحان، بی‌تا)، ص ۳۶.

خاندان اتابک، فرمان‌ها و توصیه‌های مکرر عباس‌میرزا را در مورد اجدادشان در یک رساله به چاپ رسانده‌اند. برپایه‌ی این مدارک از نزدیکان لاجین‌خان، دو شخص معروف باقی مانده است که یکی یوسف-خان فرزند لاجین‌خان است که در هرات کشته می‌شود و دیگری زال بیگ خواهرزاده‌ی لاجین‌خان است و خاندان اتابکی نیای مادری خود را به این شخص می‌رسانند. یک نکته در مدارکی که خاندان اتابکی به چاپ رسانده‌اند وجود دارد که نه تنها روشن نشده بلکه به آن نیز اشاره‌ای نشده است و آن هویت گرگین-خان پدر لاجین‌خان می‌باشد که اگر این گرگین‌خان همان حکمران و والی پیشین گرجستان و لاجین-خان فرزند اوست، چرا در همه‌ی دست‌خط‌ها با همه‌ی توضیحاتی که در مورد لاجین‌خان داده شده است، اشاره به نسب بزرگ و معروف وی نشده است؟^۱ از طرفی در تاریخ نیز با شرحی که درباره‌ی تهمورث پسر گرگین نوشته شده، چرا اشاره به هویت و شخصیت برادر وی، لاجین نشده است. خاندان اتابکی عقیده دارند که این گرگین پسر اراکلی‌خان و لاجین، پسر گرگین می‌باشد و زال بیگ نیای بزرگ خاندان اتابکی، خواهرزاده‌ی لاجین‌خان است.

هرچند این اسناد اخیراً منتشر شده است اما به نظر می‌رسد که سابقاً نیز مورد استفاده قرار گرفته‌اند. اعتمادالسلطنه ضمن شرح حال میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان در درستی این اسناد تردید کرده و آن-ها را ساختگی می‌داند.^۲ مهدی بامداد نیز در درستی این اسناد شک کرده و در کتاب خود «شرح رجال ایران» معتقد است: «... اینکه می‌گویند امین‌السلطان از احفاد لاجین‌خان گرجی بوده و عباس‌میرزا نایب-السلطنه خدمات او را در نظر گرفته و در نامه‌ای سفارش زیاد به اولاد و اعقاب خود کرده ... به نظر می‌آید که نامه‌ی مزبور باید ساخته و پرداخته‌ی امین‌السلطان، پدر یا پسر بوده باشد».^۳

دو نکته درباره‌ی اجداد میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان وجود دارد که باعث ابهام و تردید شده است، یکی دین آباء و اجدادی خاندانش و دیگری موقعیت اجتماعی آن‌ها. لازم است در اینجا به این دو نکته

^۱ - ابوالفضل قاسمی، مجله‌ی وحید، یکصد خاندان حکومت‌گر ایران، اول تا پایان تیر ۱۳۵۶ ه.ش. شماره‌ی ۲۱۱ و ۲۱۲، ص ۹۷.

^۲ - اعتمادالسلطنه، خلسه مشهور به خواب‌نامه، ص ۶۹.

^۳ - مهدی بامداد، شرح رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴، ج ۱، (تهران: انتشارات زوار، ۱۳۷۸)، ص ۳.

پرداخته شود: اعتمادالسلطنه در کتاب *خلسه‌ی خود*، به صراحت، زال جد امین‌السلطان را از آرامنه‌ی سلماس می‌داند.^۱ امین‌الدوله نیز در *خاطرات خود*، از زال بیگ به عنوان یکی از آرامنه یاد کرده که جزء اسراء تغلیس بوده است.^۲ لرد کرزن در کتاب «ایران و قضیه‌ی ایران» نیز از پدر ابراهیم آقا به عنوان یکی از آرامنه یاد کرده^۳؛ همچنین دکتر فووریه، پزشک مخصوص ناصرالدین شاه نیز در کتاب *خاطراتش با عنوان «سه سال در دربار ایران»* زال بیگ را ارمنی می‌داند.^۴

این موضوع یعنی ارمنی بودن اجداد میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان تا سال‌های بعد نیز به عنوان حربه‌ای علیه وی استفاده می‌شده است. برای مثال در سال ۱۳۲۰ ه. ق، هنگام دریافت وام دوم از روسیه شب‌نامه‌های فراوانی علیه وی منتشر شد. در یکی از شب‌نامه‌ها، قصیده‌ای از فخرالواعظین کاشانی درج شده بود که بیت اول آن چنین است:

ارمنی‌زاده میازار مسلمانان را به کف کفر مده سلطنت ایمان را^۵

تنها منبعی که همزمان با امین‌السلطان نوشته شده و به جانب‌داری از خاندان او پرداخته، «رجال عصر ناصری» نوشته‌ی معیرالممالک می‌باشد که این منبع نیز در این مورد سکوت کرده و چیزی بیان ننموده است. ابوالقاسم لاجینی نیز در اثر خود به این موضوع اشاره نکرده است. ابراهیم صفایی در «رهبران مشروطه» که کاملاً از خاندان امین‌السلطان جانب‌داری کرده و بیشتر مطالب خود را از معیرالممالک و لاجینی اخذ نموده است نیز این مطلب را رد کرده و در پاورقی کتاب خود عنوان می‌کند که «لاچین‌خان و زکی‌خان مسلمان گرجی بوده‌اند»، ولی کرزن در کتاب «ایران» به اشتباه، و امین‌الدوله

۱- اعتمادالسلطنه، *خلسه*، ص ۶۵.

۲- امین‌الدوله، ص ۲۵.

۳- ناتانیل کرزن، *ایران و قضیه‌ی ایران*، ترجمه‌ی غلامعلی حداد مازندرانی، ج ۱، (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲)، ص ۴۲۶.

۴- ژوان فووریه، *سه سال در دربار ایران*، ترجمه‌ی عباس اقبال آشتیانی، به کوشش همایون شهیدی، (تهران: دنیای کتاب، ۱۶۸)، ص ۱۳۲.

۵- ابراهیم تیموری، *عصر بی‌خبری (تاریخ امتیازات ایران)*، (تهران: چاپ اقبال، ۱۳۳۲)، ص ۷۸.